

A detailed oil painting of a man, likely a military officer, from the chest up. He has dark hair, a mustache, and a serious expression. He is wearing a dark coat with a prominent red collar and ornate gold embroidery on the lapels and cuffs. A green curtain with a gold tassel hangs in the background. The overall style is classical, with soft lighting and visible brushstrokes.

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ІГОР КОЛЯДА
СВІТЛАНА КОЛЯДА
ОЛЕКСАНДР КИРІЄНКО

ПИЛИП ОРАЙК

FOLIO

Світлана Ю. Коляда
Ігор Анатолійович Коляда
Олександр Юрійович Кирієнко
Пилип Орлик
Серія «Знамениті українці»

Текст предоставлен правообладателем

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5686539

*Гетьман Пилип Орлик / Світлана Коляда, Олександр Кирієнко, Ігорь
Коляда: Фоліо; Харків; 2019*

Аннотація

Пилип Степанович Орлик (1672–1742) – військовий і політичний діяч, дипломат, гетьман України в еміграції, сподвижник І. Мазепи і продовжувач його справи у боротьбі за державний суверенітет Гетьманщини. Автор «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького». Він став символом нескореності й боротьби за волю свого народу. Навряд чи якась національна справа мала такого освіченого, талановитого й вірного її представника, як Пилип Орлик. Діяльність гетьмана, безперечно, становить одну з найважливіших сторінок державної та військової історії України.

Содержание

Слово до читача	4
Походження	6
Роки навчання та змушніння	10
Кар'єрне зростання	12
Сподвижник гетьмана Івана Мазепи	22
Мазепинська катастрофа	25
Обрання гетьманом	28
«Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу...»	37
Кінець ознакомительного фрагмента.	38

Ігор Коляда, Світлана Коляда, Олександр Кирієнко Пилип Орлик

Слово до читача

Історію рідної Батьківщини слід не лише знати, а й розуміти, брати до голови її науку. Нарешті, перед нами виразніше вимальовуються постаті видатних українців, які довгий час були або забуті, або ж просто замовчувані взагалі. І ось нині ми можемо неупереджено розглянути їхню діяльність, оцінити їхні вчинки, збагнути їхнє місце в історії нашого народу.

Одним з таких борців за вільну від московського панування Україну був наступник Івана Мазепи і його сподвижник – військовий і політичний діяч, дипломат, гетьман у вигнанні Пилип Орлик (1710–1742).

Гетьман Пилип Орлик, безперечно, посідає окреме місце в галереї українських національних діячів XVIII століття. Взявшись продовжувати «справу І. Мазепи», йому довелося взяти на себе і весь тягар проблем, пов'язаних з гетьман-

ством. Перебуваючи за межами Гетьманщини, у роки еміграції П. Орлик не втрачав оптимізму в боротьбі за автономію Гетьманщини, працюючи енергійно, наполегливо та невтомно, до самопожертви, щоб не лишалося сумнівів у його безкорисливості і чистоті намірів. Високоосвічений, з тонким політичним розумом, знавець багатьох мов, наділений літературним хистом, гуманіст, схильний до романтичного й ідеального, Пилип Орлик вирізнявся високою шляхетністю, мав уразливу душу й чутливе серце. Деякі дослідники характеризують його «як нового Дон-Кіхота в ліпшому, ідеальному значенні, як людину, що не мала в собі ані однієї скази».

Діяльність гетьмана Пилипа Орлика безперечно стала однією з важливих сторінок державної та військової історії України.

Знайомство з біографією гетьмана в еміграції, сподіваємось, допоможе сучасному читачеві зрозуміти нелегкий і водночас трагічний період в історії України, усвідомити місце та роль Пилипа Орлика в історії українського народу.

Походження

Пилип Орлик народився 11 жовтня 1672 р. (21 жовтня за н. ст.) у селі Касута Ошмянського повіту Віленського воєводства Великого князівства Литовського. Назву село дістало від назви річки Касетки, яка впадає у Вілію. Нині це територія Білорусі, невеличке село Вілейського району Мінської області.

Документи свідчать, що з XV ст. це поселення було маєтком-замком урядовців Великого князівства Литовського, в якому налічувалося 206 селянських дворів.

Протягом XVI – початку XVII ст. Касута належала відомому литовському роду Сапег.

Сучасна Касута, розташована неподалік населеного пункту під назвою Криве Село, є швидше хутірцем, ніж селом. Нині тут проживає близько десятка селян.

Ще наприкінці XVIII ст. у селі височів старовинний дерев'яний храм Успіння Пресвятої Богородиці, де, очевидно, після народження й було охрещено Пилипа Орлика. Сьогодні на його місці стоїть кам'яна церква Св. Петра і Павла, збудована набагато пізніше – вже у 1868 році. На околиці села збереглися рештки зруйнованого старовинного панського маєтку.

Давня історія родини Орликів відома нам з генеалогічної довідки, укладеної сином гетьмана, генералом французь-

кої армії Григором Орликом 1747 р. і схованої в замку Дентевілів. Першим з чеського роду баронів згадується у 1121 р. Станіслав Орлик – прародич двох гілок, представники яких оселилися на Шлезьку (Сілезія) в Польщі. Зберігся оригінал диплома імператора Фердинанда від 12 липня 1624 року – «Графові Орликові з Моравії». Тут сказано, що «Орлик слов'янською мовою означає орла і в Угорщині ця родина має ім'я “Olach”». На той час Орлики вже поділилися на дві гілки і лише одна з них проживала у володіннях імператора, а друга, протестантська, під час гуситських війн XV ст. емігрувала до Польщі – у Краків. Так, одні Орлики, католики, що подалися до Польщі, прийняли до свого родового прізвища ще ймення «de Laziska», а інші, протестанти, увійшли з часом до складу німецької аристократії та зберегли старе ймення «von Orlick».

Як вважають історики, ймовірно після 1620 р. польська гілка Орликів, з якої походив Пилип Орлик, переселяється до земель Білорусії, які на той час перебували у складі Литви. Що спонукало переселитися родину, достеменно невідомо. Можливо, що Орликів до Литви запросив вітебський воєвода Микола Сапега.

Польська лінія мала своїм продовжувачем Яна Криштофа Орлика, який одружився з дочкою подільського воєводи Пилипи з Бучача Беаті й помер у 1592 році. Їхнім сином був Степан Орлик, який помер у 1636 р., полишивши сина Степана, батька майбутнього гетьмана.

Про власне коріння П. Орлик пише у своєму «Щоденнику подорожнього»: «Предок мій під час чеської революції, коли була війна гуситів, переселився з Чеського королівства до Польщі. В Кракові, в костьолі Святого Станіслава лежить мій прадід Станіслав Орлик».

На жаль, Пилипко ріс сиротою, бо його батько, Степан Орлик, на 51-му році життя, героїчно воюючи у складі польсько-литовської армії, загинув під час битви з турками під Хотиним у 1673 р. Пилип його майже не знав – на момент смерті батька йому не виповнилося й року. Синові у спадок перейшов шляхетський герб «Новина». Детальний опис цього герба знаходимо у вченого геральдиста К. Несецького: «У блакитному полі біле вухо від казана, повернуте обома кінцями догори; посередині у ньому меч, спрямований руків'ям догори, а вістрям вниз. У нашоломнику нога в латах з острогою, ніби вперта коліном в корону, а п'ятою спрямована ліворуч».

Мати майбутнього гетьмана – Ірина Малаховська – походила з православного литовсько-білоруського шляхетського роду Малаховських-Володкевичів. Вона народила своєму чоловікові Степану Орлику двох синів – старшого Степана, що помер бездітним, і молодшого – Пилипа, майбутнього гетьмана. Пилипу дістався батьківський маєток на Мінській землі, який був незабаром проданий, і родина перебралася в Україну.

Сам гетьман добре знав свій родовід, з великою пошаною

ставився до своїх предків, діяльністю своєю примножуючи славу власного роду.

Роки навчання та змужніння

Як ми вже зазначали, Пилип Орлик утратив батька, ще коли йому не виповнилося й року. Отож у дитинстві він перебував під опікою матері. І хоча Пилипів батько був католиком, мати охрестила свого сина за православним обрядом.

Початкову освіту Пилип Орлик дістав у родовому маєтку. Наступним етапом у його освіті стало навчання в школі при місцевому монастирі Св. Василяна у Касуті, подальшу освіту він здобував, навчаючись у єзуїтському колегіумі у Вільно (нині Вільнюс, Литва).

Мати намагалася зробити все можливе для того, щоб дати Пилипові належне його соціальному становищу виховання та високу за рівнем освіту.

На початку 90-х р. XVII ст. майнові проблеми родини змусили Ірину Малаховську продати свої маєтності в Білорусії й переїхати разом із сином до Києва.

У Києві Орлик вступає до філософського класу Києво-Могилянського колегіуму (з 1701 р. – академії), єдиного вищого навчального закладу на східнослов'янських теренах Східної Європи, у котрому могли навчатися як представники заможних станів населення України, так і вихідці з інших країн. Саме зі стін колегіуму вийшло чимало державних, церковних і наукових діячів України та всієї Східної Європи.

П. Орлик став одним з найкращих випускників, який навчався з великим сумлінням і наполегливістю, виявляючи талант ораторства і поетичної обдарованості, цікавився філософією і літературою, добре володів українською, польською, церковнослов'янською, болгарською, сербською, латинською, італійською, німецькою, шведською, французькою, старогрецькою, новогрецькою і турецькою мовами. В академії Пилип Орлик виявляв особливий інтерес до філософсько-богословських наук, а також оволодів бароковим пишним красномовним стилем. Навчився у логічній, ясній, прозорій формі складати листи, меморіали, маніфести. Це яскраво проявляється в усіх його літературних доробках. Час навчання у колеґіумі позначений у П. Орлика формуванням письменницького таланту. Його поетичні твори зберігалися в бібліотеці генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка в збірці поезій викладачів, учнів Академії 1709 р., переписаній рукою власника, де серед поезій професорів Академії Стефана Яворського, Феофана Прокоповича були і вірші Пилипа Орлика. Він складав панегірики – хвалебні вірші на честь окремих історичних діячів – своїх сучасників.

Кар'єрне зростання

Під час навчання у майбутнього гетьмана склалися дружні стосунки з професором Стефаном Яворським, який навчав у колеґіумі красномовства і філософії.

Стефан Яворський був одним з найосвіченіших діячів свого часу, автором цілої низки глибоких літературних, філософських і теологічних праць, що відіграли помітну роль в культурно-освітньому житті України кінця XVII століття. Стефан Яворський як викладач Києво-Могилянського колеґіуму, поет і оратор був дуже популярний в освічених колах київської еліти. Його вірші цитували викладачі на лекціях, зокрема, Феофан Прокопович, майбутній суперник у Москві, цитував вірш «Богородице Діво, що вдягне-на в сонце». Згадує його й Митрофан Довгалецький у своїй книзі «Сад поетичний». Стефан Яворський вільно володів і писав трьома мовами – латинською, польською та книжною українською. Знав грецьку та старослов'янську. Багато київських зверхників вважали за честь мати від Яворського панегірик. С. Яворський був чудовим оратором, і в умінні складати так звані орації з ним ніхто не міг зрівнятися.

Славетний професор, помітивши у юнака непересічні здібності та жагу до наук, всіляко підтримував та допомагав Пилипові в навчанні. А після закінчення Київського колеґіуму у 1692 р. (за іншими даними 1694 р.) саме Стефан

Яворський допоміг юнакові влаштуватися на службу: на посаду писаря Київської митрополії. Влаштування на таку посаду, досить високу у тогочасній ієрархії, для двадцятилітнього юнака було неабияким досягненням і коштувало, напевне, професорові неабияких зусиль. Вдячність за підтримку та допомогу Пилип Орлик зберігав до свого вчителя все життя, який став одним з його найближчих порадників.

У 1693 р. завдяки протекції Стефана Яворського Пилип Орлик вже працює канцеляристом Генеральної військової канцелярії. Перші кроки були, безперечно, найтяжчі: чужий у колах козацької старшини, П. Орлик мусив невсипущою працею та шляхетним поведженням завойовувати собі симпатиків серед представників тогочасної козацької еліти. Цьому сприяв його непересічний літературний талант.

У 1695 р. молодий писар створив латиномовний панегірик «Алкідес Російський», присвячений військовим перемогам гетьмана Івана Мазепи, що вийшов друком у Вільно цього ж року. Пилип Орлик у віршованій формі возвеличив непересічний внесок І. Мазепи у переможну війну Московської держави з турками й назвав його «російським Алкідом», тобто «Руським Гераклом». У цьому панегірикові також йшлося про щедрі пожертви І. Мазепи православній церкві. Зокрема, П. Орлик вказував на те, що український керманич власним коштом обвів кам'яною стіною Києво-Печерську лавру й позолотив бані її церков, а також відбудував монастир Св. Миколи Пустельного та заснував церкву на те-

риторії Києво-Могилянської академії.

Поетичний дебют П. Орлика був гідно оцінений сучасниками й увів автора до кола тогочасної української еліти. Його почали запрошувати до себе на різні урочистості впливові козацькі старшини. Так, у 1698 р. Пилип Орлик разом зі своїм наставником Стефаном Яворським був запрошений на весілля ніжинського полковника Івана Обидовського (небожа І. Мазепи) з Ганною Кочубеївною – дочкою генерально-го писаря Василя Кочубея. На весіллі Стефан Яворський виголосив урочисту промову під назвою «Виноград Христов», а його колишній учень Пилип Орлик (який не тільки разом навчався з гетьманським небожем, а й був його особистим приятелем) підніс подружжю свій новий панегірик «Сарматський Гіппомен» («Сарматський лев»), надрукований у друкарні Києво-Печерської лаври.

У панегірику «Сарматський лев», романтизуючи військо-ві звитяги ніжинського полковника над турецько-татарським військом під час Азовських і Дніпровських походів, автор писав:

...Ти, Обидовський, в юних літах, знати,
Вже таку ціну береш ти, що Марс у свої карети
Сидить завчасу, вабить до булату.
Тобі милий шлях пилявий, йдеш із Гектором до слави.

Студентський приятель І. Обидовський також сприяв кар'єрному просуванню Пилипа Орлика. Однак вирішальне

значення, мабуть, мала інша обставина... На цьому весіллі рядовий писар познайомився з донькою полтавського полковника Павла Герцика Ганною, з якою одружився 23 листопада 1698 р. Цей шлюб уводив його до кола козацької аристократії Лівобережжя, серед якої родина Герциків посідала помітне місце.

У доносі В. Кочубея на П. Орлика сім'я Герциків змальована в чорних фарбах. Головний аргумент звинувачення щодо них – єврейське коріння родини та співпраця П. Герцика з І. Мазепою. Як дізнаємося з цього джерела, торговець Семен Герцик під час повстання Б. Хмельницького вихрестився у Полтаві. Після його смерті дружина-вдова Агафія 1667 р. вдруге вийшла заміж за генерального суддю Петра Забілу. Завдяки вітчиму син С. Герцика Павло невдовзі увійшов у коло полтавської старшини. Він почав свою кар'єру полтавським полковим писарем (1675), а потім був призначений полковником у Полтаву (1675–1677, 1683–1687). Після Коломака П. Герцик за царським наказом оселився з родиною в Охтирці, яка тоді належала Росії. У вересні 1688 р. колишній полковник приїхав у Батурин з проханням дати дозвіл на повернення його додому. За вигнання клопоталися й впливові старшини, зокрема колишній генеральний обозний П. Забіла. У 1691 р. гетьман усунув з полковницького уряду Ф. Жученка і на його місце поставив опального старшину, який став зручним і безвідмовним виконавцем гетьманських таємних доручень. Особливо це проявилось під час подій

1691–1692 рр. Очевидно, полтавський полковник пішов у відставку 1695 р. через хворобу або поранення, бо залишив світ орієнтовно після 1700 року.

Троє синів полтавського полковника, хоч і не обіймали за часів І. Мазепи впливових урядів, усе ж опинилися з ним в одній команді в 1708–1709 рр. За позицію дітей була репресована їхня мати, яка до 1717 р. проживала у злиднях у Москві.

1699 року Пилип Орлик стає старшим військовим писарем й оселяється разом з молодого дружиною у тогочасній гетьманській резиденції – місті Батурині. А 6 листопада 1699 р. в родині молодят народилася перша дитина – донька Анастасія, на хрестинах якої було багато старшин, що підкреслює широкі зв'язки Орлика у вищих колах української шляхти. Вже на той час Пилип, очевидно, був «гетьманской войсковой старшини канцелярист» (згадується у 1702 р.).

Посада старшого військового канцеляриста стояла досить високо в тогочасній козацькій ієрархії і добре оплачувалася. До обов'язків канцеляриста Генеральної військової канцелярії входило: підготовка текстів гетьманських універсалів та листів, діловодство, ведення і впорядкування архіву, ведення обрахунків тощо. З канцеляристів також формували допоміжний персонал посольств до іноземних правителів. Зрозуміло, що канцеляристи мали вільно володіти кількома мовами, знати дипломатичний етикет і звичаї багатьох країн світу.

Переїхавши до Батурина, П. Орлик збирає велику бібліотеку, укомплектовуючи її різноманітною європейською літературою. Гетьман Іван Мазепа, який теж був непересічним інтелектуалом і цікавився книгами, не міг не помітити молодого, але надзвичайно ерудованого інтелектуала-службовця. Власне спільний інтерес до книг і літератури, мабуть, сприяв зближенню гетьмана зі старшим канцеляристом.

Того ж року Іван Мазепа призначає 30-літнього Пилипа Орлика реєнтом Генеральної канцелярії, тобто керівником усіх канцеляристів.

Про Орлика як про молодого реєнта військової канцелярії писав у квітні 1700 р. і Самійло Величко: «Филип Орлик, реєнт тогдашний войсковой канцелярии, новициантом будучи, хочай и мудрый был человек, еднак еще не призывчался был досконале до управления всяких дел восковых писарских». Проте авторитет Пилипа Орлика вже на той час був досить високий. 5 листопада 1702 р. в Батуринській Микільській церкві новонародженого сина Орлика Григора хрестили сам гетьман Іван Мазепа, полковник Іван Ханенко та Віра Кочубеївна – дружина генерального старшини (збереглося свідоцтво, видане протопресвітером Василем 20 березня 1748 р.). «Реєнтом канцелярії війська Запорозького» був Пилип Орлик і наприкінці липня – на початку серпня 1707 р., про що свідчить його лист до військового канцеляриста Івана Максимовича.

Водночас, як відзначають дослідники, повноваження Пи-

липа Орлика були значно ширшими за ту посаду, яку він обіймав. Фактично він виконував також і обов'язки генерального писаря, але ще не входив до складу Генеральної старшини, тобто до когорти вищих урядовців Гетьманщини.

Генеральна військова канцелярія у структурі Козацької держави була таким собі кабінетом міністрів, до повноважень якого належали цивільні та військові справи загальноукраїнського значення, а також зовнішня політика держави. Центральне місце у канцелярії відводилося генеральному писарю, якого за кордоном досить часто називали Канцлером або ж Секретарем. На нього покладалися обов'язки не лише голови канцелярії та довіреної особи гетьмана, але й «міністра закордонних справ».

Призначення у такому молодому віці Пилипа Орлика на посаду реєнта і фактичне виконання ним обов'язків генерального писаря не слід виводити тільки з його особистих відносин та зв'язків. Насамперед бралися до уваги його розум, високі професійні та особистісні якості. До того ж, Іван Мазепа для здійснення своїх державницьких планів шукав здібних помічників. Учені виділяють три етапи у формуванні гетьманської команди: перший хронологічно охоплює період з 1687-го по 1693 р.; другий тривав з другої половини 1693-го по 1707 р.; і нарешті останній, третій, етап завершився у 1708 р. Важливого значення у кадровій політиці гетьмана надавалося висування на високі державні посади молодих освічених людей, і, як не дивно, в найближчо-

му оточенні гетьмана провідні позиції займали випускники Києво-Могилянської академії.

Пилип Орлик також належав до цих молодих інтелектуалів, які своїм просуванням, а разом з тим і статками зобов'язані були саме ласці гетьмана Івана Степановича Мазепи та залежали від його прихильного ставлення.

У 1708 р. Пилип Орлик отримує офіційне призначення на посаду генерального писаря. Ще до свого офіційного призначення він посів серед гетьманської старшини виняткове становище, адже орієнтувався в державних справах значно краще, ніж будь-хто інший з гетьманського оточення. Таке кар'єрне зростання було викликане в першу чергу власними здібностями і якостями: гострим розумом, чіткою пам'яттю, високою освіченістю, природним тактом та дипломатією, особливою кмітливістю та обдарованістю молодого Орлика.

Однак швидке кар'єрне зростання та симпатії гетьмана до молодого урядовця не могли не викликати заздрощів у старшої за віком когорти старшини, рівень освіченості якої був набагато нижчим і яка поступово відсторонювалася від управління державними справами.

Не випадково Мазепа любив і довіряв Орликові найбільше. А той навіть у покайному листі до Яворського 1721 р. підкреслював, що ніколи нікому не складав присяги, навіть цареві – лише панові своєму гетьману Мазепі. Пізніше в своєму «Діаріуші» Пилип засвідчить, що Мазепа «як ніхто... міг краще обробити людину й притягти її до себе».

Нові посади давали нові володіння: села Дремайлівка, Дорогинка Ніжинського полку, млини і двори в Батурині та Ніжині, у 1708 р. – села Кривець та Рилівчичі у Стародубському полку з млинами, винницями, лісами, руднею та слобідкою, якій дали назву Орлівка. Рангові маєтності писар отримав під Гадячем. Дружина принесла у посаг землі на Полтавщині. Мазепа надав йому с. Домишлин Сосницького повіту Чернігівського полку.

Швидке просування по табелях урядів не зашкодило Орлику продовжувати свої поетичні вправи. У літературі є згадка про написаний ним «Епітафіон» митрополитові Варлааму Ясинському (27 серпня 1707 р.).

Старий Василь Кочубей, який 20 років виконував обов'язки генерального писаря, ревниво стежив за симпатіями Івана Мазепи. Разом з доносом на гетьмана генеральний суддя підготував і записку на Пилипа Орлика, у якій зазначав, що останній, не маючи ніяких особливих заслуг і поваги серед старшини, має більш вагоме значення в державі, ніж вони. Однак гетьман зумів захистити свого сподвижника перед царем Петром I і зберегти за Пилипом Орликом його високе становище у старшинській ієрархії.

Хоч Орлик і став заможним державцем, та не було в його вдачі жадоби до власної наживи. Душа молодого генерального писаря не стала сухою і черствою; його ставлення до селян було людське, гуманне. Він не чинив їм утисків: коли Орликове село Домишлино перейшло в 1710 р. у володіння

пана Полоницького, який кривдив селян, мешканці його не раз із жалем згадували свого колишнього державця Орлика, при якому вони не були обтяжені податками і навіть не виконували громадських повинностей.

Сподвижник гетьмана Івана Мазепи

Довіреною особою та головним помічником в гетьманському оточенні Пилип Орлик став ще до свого призначення на посаду генерального писаря. Починаючи з 1706 р. Пилип Орлик був утаємничений у справи гетьмана. Зокрема, саме П. Орлик у 1706–1707 рр. шифрував надзвичайно таємні листи до княгині Анни Дольської, яка виконувала роль посередника між І. Мазепою та польським королем Станіславом Лещинським. Як свідчив полтавський полковник Іван Іскра, «більше усіх знає всі таємниці змови Мазепи писар Орлик, тому що через його руки проходить вся гетьманська переписка».

Іван Мазепа не квапився відкривати молодому та недосвідченому в політичних інтригах Пилипу Орлику всі свої потаємні задуми, гетьман спочатку перевіряв його. Переконавшись у відданості П. Орлика, у вересні 1707 р. гетьман І. Мазепа відкривається йому: «До сего часу не сміл я тобі преже времени наміренна моего и тайны моей объявлять, яка тобі вчерась по случаю открылася, не для того, чтоб я о твоей к собі вірності иміл какое подозрение, понеже никогда не могу такой біть о твоїй почтivosti опини, дабы ты за толикую мою к тобі милость, любов и благодіянне, небла-

годарством мені платил і придателем моим был; но разсуждая, что ты хотя чоловік розумний и совісти не підозренной, однак еще молодой, и несовершенную в таковых циркуляциях имієш експериенцію, опасаемся, дабы ты и с великороссийскими и с нашими всякого чина людьми конверсуючи, или конфиденции или с неосторожности не вымолвился пред ким с тым секретом, и тым самым мене и себе не погубил».

У жовтні 1707 р., зрозумівши, що П. Орлик є його одностороннім, гетьман доручив йому скласти взаємну присягу вірності. Пізніше в листі до свого вчителя С. Яворського П. Орлик згадував: «Мазепа поцілував хреста із животворящим деревом, що лежав перед ним. А до мене повернувшись, сказав такі слова: «Покладаюся я на тебе кріпко і сподіваюся, що ані совість твоя, ані цнота, ані поштивість, ані вроджена кров шляхетська, не допустить тобі, аби мене, пана й благодійника свого, зрадив, однак для ліпшої надії, щоб я до твоєї вірності найменшого не мав сумніву, як я присягнув, так і ти присягни мені перед тим-таки розп'яттям на животворящим дереві Христовім, що мені дотримаєш вірності своєї та секрету».

Пилип Орлик присягнув гетьману у вірності «и крест святой в руках его поціловал».

Після присяги гетьман детально виклав своєму подвижнику, що реалізовує план збереження прав і свобод Гетьманщини і тому веде таємні антимосковські переговори. П. Ор-

лик був уведений у курс справ усіх цих переговорів і сам долучився до активного переговорного процесу.

Так, восени 1708 р. І. Мазепа доручив генеральному писарю П. Орлику скласти інструкцію латинською мовою для свого посланця до шведського короля Карла XII Густава з пропозицією взяти Гетьманщину під його протекторат.

Очевидно, що рукою П. Орлика було написано українську версію договору зі Шведським королівством, укладеного в селищі Гірки під Новгород-Сіверським 29 жовтня 1708 р. У цій угоді зазначалося, зокрема, що «Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством..., стани України зберігають всі вольності згідно зі своїми правами та стародавніми законами».

Отже, угода мала гарантувати Українській козацькій державі захист з боку Швеції від зовнішніх ворогів.

Генеральний писар П. Орлик та генеральний обозний І. Ломиковський як представники генералітету Гетьманщини першими виїхали назустріч шведським представникам.

Підтримка Івана Мазепи для П. Орлика була дуже ризикованою, адже він поставив на карту недавно набутий матеріальний достаток, благополуччя та спокій своєї родини і власне життя. Генеральний писар це добре розумів, не відомо, чи вагався він, чи жалкував, але свою вірність І. Мазепі зберіг до останніх днів життя свого благодійника.

Мазепинська катастрофа

7 листопада (28 жовтня за н. ст.) 1708 р., коли Карл XII, який ішов на Москву, завернув у Гетьманщину, гетьман Іван Мазепа перейшов на бік шведів. За ним пішло близько 3 тис. козаків та кілька провідних старшин, серед яких також був генеральний писар Пилип Орлик.

Іван Мазепа звертається до війська з яскравою промовою: «Братія, прийшла наша пора; скористаємось цим випадком: помстимося москалям за їх тривале насилля над нами, за всі скоєні ними жорстокості й несправедливості, збережемо на майбутні часи нашу свободу і права козацькі од їх посягань! Ось коли надійшов час скинути з себе їх остогидле ярмо й зробити нашу Україну країною вільною й ні від кого незалежною».

Про перебування та діяльність П. Орлика у похідній канцелярії гетьмана Івана Мазепи немає якихось конкретних відомостей, однак зрозуміло, що це була напружена праця: налагодження дипломатичного листування з Кримським ханством, Османською імперією, Польщею, поширення пропагандистських грамот та звернень до населення Гетьманщини, запорожців тощо.

Вирішальна битва під Полтавою відбулася 27 червня 1709 р. (8 липня за н. ст.). Шведсько-українська армія під керівництвом Карла XII зазнала цілковитого розгрому від

російсько-українського війська Петра І. Шведська армія під командуванням генерала Левенгаупта капітулювала і відступила до Переволочи. Карл XII, поранений ще за декілька днів до Полтавської битви, переправився на правий берег Дніпра, взявши з собою півтори тисячі шведів. За шведським королем змушений був податися і гетьман Іван Мазепа зі своїм оточенням та запорожцями. З ним був і Пилип Орлик. Його дружина й родичі Герцики пішли за гетьманом у вигнання, долаючи далекий, тяжкий і небезпечний шлях до тодішніх турецьких володінь, а саме до Бендерської фортеці.

Мандрівка через степи Правобережжя була тяжкою, і тільки завдяки степовикам-запорожцям було можливо прогнати таку силу людей в безлюдних місцевостях. Страждання тяглись, аж поки вони не опинилися біля Бугу.

І. Мазепа був фізично і душевно розбитий. Назрівав бунт запорожців, вони зазнали значних втрат, і в їхніх лавах чулося глухе ремствування. Був план навіть пограбувати гетьманський скарб, а самого гетьмана захопити, щоби видати цареві. Але зрештою бунт ущух сам собою.

Та на втікачів чекала нова несподіванка: турецький паша з Очакова дозволив пройти тільки визначним особам, а решту людей затримав по той бік Бугу і не дозволив їм переправлятися. Особливо неприємним було це для І. Мазепи, який не раз запевняв короля, що очаківський паша – його добрий приятель.

Наслідки такого рішення були тяжкими і для шведів. Са-

ме тут наздогнала втікачів московська кавалерія. Відбувся кривавий бій. Армія знесилених утікачів зазнала поразки і страшних втрат. Переправлялись через ріку стало ще тяжче.

Десь у липні 1709 р. вигнанці прибули до Бендер. За підрахунками вчених в еміграції опинилося близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Смертельно хворий гетьман І. Мазепа віддаляє від себе П. Орлика, сподіваючись передати гетьманську булаву та значні статки своєму небожеві Андрію Войнаровському. Проте П. Орлик, який не зламався від невдач, не бажав стояти осторонь від продовження боротьби та намагався засвідчити свою прихильність помираючому гетьману.

Обрання гетьманом

У ніч з 21 на 22 вересня 1709 р. помер гетьман Іван Мазепа. Перед українською еміграцією у Бендерах постало два нагальних питання: хто буде наступним гетьманом і кому дістанеться той значний статок у золоті, коштовностях і гетьманських інсигніях, які привіз І. Мазепа з собою до Бендер.

Питання про спадщину І. Мазепа, що складала як військову скарбницю, так і приватне майно найбагатшої в козацькій державі людини (як свідчить відомий сучасний історик Наталя Яковенко, враховуючи готівку, золоті злитки й коштовне каміння, спадщина гетьмана оцінювалася у величезну суму до 1,2 млн шведських рейхсталерів), набувало більшого значення, ніж саме обрання наступника, адже надії на реванш українців у боротьбі з Московським царством значною мірою залежали від наявності грошей.

Для визначення долі цих статків була створена спеціальна, так звана Бендерська комісія, що складалася з польського генерала Станіслава Понятовського, шведського канцлера Генріха Мюллера, камергера Клінгерштірна і радника фон Кохена. На підставі свідчення управителя Мазепиних маєтків Бистрицького комісія вирішила, що Мазепині скарби є його приватною власністю, а отже, їх має успадкувати небіж І. Мазепа (син його сестри) Андрій Войнаровський. Карл XII

підтвердив це рішення, і в такий спосіб справу було раз і назавжди вирішено. З тим мусила миритися й бендерська еміґрація.

Хоча пізніше Бистрицький написав був листа Карлові XII, в якому засвідчив, що подав неправдиві зізнання. Але було вже запізно.

Значно пізніше, в 1719 р., П. Орлик писав з цього приводу до шведської королеви Ульріки Елеонори: «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці і допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти цього мовчання». П. Орлик не клопотався про ревізію Бендерської постанови, він наполягав тільки на поверненні шведським урядом тих сум, які (і тут з боку родини Войнаровських були заявлені претензії) належали до державного скарбу, особливо ж тих 60 000 талерів, що були колись позичені І. Мазепою шведам з державної каси в Будищах.

Величезні грошові статки так і не стали в пригоді небожу І. Мазепи. Як зазначає Наталя Яковенко, А. Войнаровський як потенційно небезпечна політична фігура був у 1716 р. з наказу Петра I викрадений серед білого дня в Гамбурзі, таємно перевезений до Санкт-Петербурга, а звідти після допитів засланий у Якутськ, де і помер у 1742 році.

Після вирішення долі статків на черзі було обрання гетьмана, яке відбулося 5 квітня 1710 р., тобто більш ніж

через півроку після смерті гетьмана Івана Мазепи.

Кандидатами на гетьманську булаву були Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко і генеральний писар Пилип Орлик. Кандидатура Дмитра Горленка як людини, що не мала особливої популярності, незабаром відпала, і зосталось два кандидати – генеральний писар Пилип Орлик і найбільш улюблений родич Мазепи, його небіж Андрій Войнаровський. За деякими даними А. Войнаровський, успадкувавши статки І. Мазепи, відмовився від кандидатури на гетьманство. За іншими – А. Войнаровський продовжував балотуватися, і попервах його підтримував шведський король Карл XII, однак дізнавшись, що цей претендент не має досвіду державного управління та не має авторитету серед старшини, незабаром переніс свою прихильність до генерального писаря Пилипа Орлика.

Пилип Орлик теж вагався, чи ставати йому гетьманом без козацької скарбниці. Як не дивно, але підтримку П. Орлика шведським королем радісно зустрів і А. Войнаровський, який пообіцяв генеральному писареві у разі обрання його на гетьманство заплатити йому 3000 дукатів зі «спадку» свого дядька.

Хоч і з важким серцем, але П. Орлик погоджується прийняти на себе гетьманство, яке, хоч і в еміграційних умовах, вимагало значних видатків: чого коштувала сама резиденція, зносили з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар тощо. Як він писав у

1719 р.: «Я не просив собі гідності гетьмана, а прийняв її з наказу його величності і, не маючи публічних фондів для ведення справ, уклав у те власні гроші». Погоджуючись на гетьманство, П. Орлик ставить перед королем вимоги обіцяти не складати зброї доти, доки Україна не буде визволена із «московського ярма» (термін П. Орлика).

Отже, 5 квітня 1710 р. (16 квітня за н. ст.) козацька рада у м. Бендерах обрала гетьманом П. Орлика (1710–1742), який до того часу обіймав посаду генерального писаря. Цього ж дня приймається угода між гетьманом і козацьким товариством.

Очевидно, тоді ж було укомплектовано нову генеральну старшину. Генеральним обозним залишився Іван Ломиковський, що обіймав цю посаду ще за гетьмана І. Мазеппи, генеральним суддею став Клим Довгополий, генеральним писарем – Іван Максимович, генеральними осавулами – Григорій Герцик і Федір Мирович.

Особливо значими особами були: Кость Гордієнко, що стояв на чолі Війська Запорозького, і Дмитро Горленко, що був прилуцьким полковником з 1693 р. і користувався загальною повагою як найстарший полковник Гетьманщини в еміграції.

У день виборів було проголошено «Конституцію прав і свобод Запорозького Війська», або «Договір та Встановлення прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського між Ясновельможним гетьманом

Пилипом Орликом та між Генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами схвалені обома сторонами вільним голосуванням і скріплені найяснішим гетьманом урочистою присягою» («Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis»).

Головний зміст цього акта – це угода між гетьманом Пилипом Орликом і його соратниками-козаками.

Новообраний гетьман склав присягу: «Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького Війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в Святий Трійці, на тому, що, будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, за давніми правами та звичаями військовими, за зволенням найяснішої королівської величності шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Запорозького Війська тут, при боці його королівської величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким Військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічні цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати; жодних фактів не ладнати зі сторонніми державами та

народами, а всередині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому Війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників, згідно з артикулами правними, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую. Діялось у Бендері, року 1710, квітня 5 дня. Пилип Орлик, гетьман Запорозького Війська рукою власною». (*Опубліковано за: Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 277–286; переклад із книжної української мови Валерія Шевчука.*)

10 травня 1710 р. Карл XII, як новопризнаний протектор України, затвердив обрання П. Орлика на гетьманство й договір, видавши з цієї нагоди лист до українського народу, в якому хвалив мужність і вірність П. Орлика і обіцяв, доки український народ не здобуде давнішньої волі, не складе зброї проти московського царя, буде боронити цілісність України і боротися зі спільними ворогами.

Після затвердження шведським королем на гетьманство новообраний гетьман Гетьманщини на одному з прийомів виголосив перед Карлом XII латиною пишну промову: «Представляюь Тобі, Найсильніший і Найщасливіший Ко-

ролю, я, новообраний Гетьман Війська Запорозького. Я по-гиб би, як би не рука Вашої Найяснішої Королівської Величності, страшна для ворогів і доброзичлива для вірнопідданих, не підтримала погибаючого і не допомогла мені... Чи мені, Найясніший Королю, рівнятись з Іваном Мазепою, котрому по славі й популярності не було рівної людини в нашій батьківщині? Чи мені, що не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив падаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і навіть, скажу більше, такого тягару? Чи мені, недосвідченому аргонавтові для такої великої і могутньої влади, в наш жорстокий вік направити розшатаний вихрями і бурями український корабель до благословенних островів? Чи мені, подібно Тезею блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшеного рабства гарну Аріадну – нашу отчизну, котру стереже московський дракон, і повернути їй колишню волю? Однак Ти, Наймилостивіший Королю, оборониш, по однодушному бажанню нашому, Військо Запорозьке під своєю могутньою рукою краще, ніж під щитом Аякса; Ти щасливо проведеш розбитий човен України по бурхливих хвилях до миса Доброї Надії! Ти одіпхнеш московське страховище своїми могутніми грудями, на котрих Ти носиш образ великодушного лева. Я ж, діло рук Твоїх, дістаючи гетьманський уряд, приношу подяку престолу зброї мого протектора, Вашої Величності, і цілую тисячу разів побідні руки Вашої Величності».

Проте доки тривали всі ці події довкола обрання гетьмана, укладання угоди з козаками, становище козаків та запорожців було дуже складним.

Узагалі шведи, козаки і поляки (останні прибули найпізніше крутою дорогою з Шлезька) переживали гостру матеріальну скруту. Король мусив позичати грошей, де тільки міг, – у єврейських, вірменських, грецьких купців та лихварів, у А. Войнаровського тощо. Сам турецький уряд постачав щоденно провіанту на суму 500 таларів, але цього вочевидь не вистачало. Без скарбу померлого гетьмана і новообраний гетьман П. Орлик не мав змоги розгорнути активну державницьку діяльність.

Наростаючий брак продовольства, голод, холод, дезертирство, хвороби – все це негативно позначалося на духовному стані козацтва. Упродовж 1710 р. з козацьких осель біля Бендер та інших місць надходять жалісні прохання до шведського короля про допомогу. Не знаючи, як вийти з цього становища, козацтво почало продавати свою зброю. Свідки оповідають, що під командою кошового К. Гордієнка було 4000 запорожців, у яких зброї немає, бо вони її за час перебування в Бендерах з голоду продавали.

Ситуація емігрантів поліпшилася лише наприкінці 1710 р., коли перед походом на Правобережну Україну шведський король виплатив запорожцям якісь гроші, щоби дати їм можливість викупити свої рушниці та справити собі одяг.

Отже, незважаючи на тяжкі обставини – відсутність війсь-

кової сили, грошей, інтернування у чужій країні, Пилип Орлик, погоджуючись стати гетьманом, прагнув продовжити справу свого благодійника гетьмана Івана Мазепи – звільнити Україну – Гетьманщину з-під влади московського царя.

«Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу...»

Найбільш відомим актом державної і політичної діяльності Пилипа Орлика став «Договір та Встановлення прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського між Ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між Генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами схвалені обома сторонами вільним голосуванням і скріплені найяснішим гетьманом урочистою присягою». Сучасна поширена назва «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» походить від скороченої латинської назви – «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis». Цей акт ще увійшов в історію під назвою «Конституція Пилипа Орлика», або «Бендерівська конституція».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.